

Рецензія на книгу «Канонічні аморфеми (есеї канонічної ікономії)»

Книга «Канонічні аморфеми (есеї канонічної ікономії)» авторства Григорія Папатома, митрополита Перистері та професора канонічного права, видана у Києві 2025 року Місією «Ставропігія Вселенського Патріархату в Україні» за підтримки Центру науково-богословських, видавничих та просвітницьких проєктів святого апостола Андрія Первозванного. Українське видання підготовлене за участі перекладача, редакторів і рецензентів, що засвідчує наукове опрацювання тексту та його адаптацію до сучасного українського богословського середовища. Водночас ідеться не про монографію в строгому значенні цього терміна, а про збірник семи самостійних статей, написаних у різний час і з різних нагод, які автор об'єднав під спільною назвою, надавши їм внутрішньої концептуальної єдності через поняття «канонічної ікономії».

Сам автор прямо вказує на тематичну розмаїтість текстів і свідоме збереження їхньої автономності, навіть якщо це призводить до певних перетинів мотивів. Такий підхід зумовлений не редакторською випадковістю, а принциповим наміром показати розвиток власної думки в динаміці конкретних історичних і церковних обставин. У цьому сенсі книга віддзеркалює не лише доктринальну позицію, а й досвід тривалого спостереження за трансформаціями православної еклезіології в умовах пізньомодерного та постмодерного світу.

Загальна проблематика збірки охоплює кілька взаємопов'язаних площин: зміну історичних форм співвідношення Церкви та суспільства (від імперської й етнічної моделей до відкритого мультикультурного простору), кризу територіального принципу в православній еклезіології, явища співтериторіальності та мультиюрисдикційності, канонічні компетенції Вселенського патріархату, пастирські виклики змішаних шлюбів і міжрелігійної взаємодії, а також внутрішні структурні напруження, які автор означає як «кризи» православ'я. Ключовою лінією, що поєднує ці теми, є прагнення осмислити канонічну традицію не як

застиглу норму, а як живий інструмент впорядкування церковного буття в нових історичних умовах.

Актуальність цієї книги в українському контексті визначається не лише загальноцерковними дискусіями про межі юрисдикцій і природу церковної єдності, а й конкретною ситуацією формування та інституційного становлення нових православних структур в Україні. Питання апеляційної компетенції, територіального принципу, співвідношення етнічного чинника й еклезіології, а також співіснування кількох юрисдикцій на одній території мають тут не абстрактний, а безпосередній вимір. У цьому сенсі тексти митрополита Григорія Папатомаса пропонують інструментарій для канонічного аналізу, який виходить за межі політичних чи національно-ідеологічних інтерпретацій і апелює до внутрішньої логіки церковного права.

Оскільки видання супроводжується фаховим рецензуванням і підготовлене за участі богословів, воно інтегроване в академічний дискурс і розраховане не лише на ширше церковне коло, а й на професійне богословське середовище. Водночас характер текстів – есеїстичний, полемічно загострений, із введенням авторських неологізмів – спонукає до критичного прочитання й уточнення низки тез, що особливо важливо в умовах напружених юрисдикційних дискусій. Саме тому подальший розгляд потребує послідовного аналізу кожної з семи частин книги окремо, з урахуванням їхнього контексту, понятійного апарату та аргументаційної структури, аби з'ясувати, якою мірою запропонована автором модель канонічного мислення відповідає викликам сучасного православ'я та які її сильні й дискусійні сторони.

Перша частина книги «Від церкви імперії та етносу до церкви відкритих мультикультурних суспільств» задає концептуальний горизонт усього подальшого викладу. У ній митрополит Григорій пропонує історико-еклезіологічну схему, побудовану навколо трьох послідовних моделей співвідношення Церкви та соціального середовища: імперської, етноцентричної та тієї, що формується в умовах мультикультурного суспільства. Церква, за авторським задумом, виступає «спільним знаменником» цих різних історичних епох, однак кожна з них створює власні параметри для розуміння її територіальності, юрисдикції та соборності.

Саме досвід православної присутності в умовах плюралістичного суспільства, де етнічна й конфесійна ідентичності не збігаються з територіальними межами, став поштовхом до постановки проблеми. Автор наголошує, що нова доба мультикультуралізму вже настала і ставить перед канонічною традицією виклики, яких не знали ані імперська, ані класична національна моделі церковного устрою.

Цінність цієї статті полягає передусім у спробі богословськи обґрунтувати саму можливість церковного буття в умовах мультикультурного середовища, не зводячи його до вимушеного компромісу. Автор апелює до біблійних і ранньохристиянських мотивів, показуючи, що відкритість до різноманіття мов і культур не є нововведенням модерної доби, а вкорінена в первісному досвіді Церкви. Саме ця спроба поєднати екзегетичний, історичний і канонічний рівні аналізу надає статті інтелектуальної ваги й робить її значущою для сучасної дискусії.

Разом із тим концепція переходу до «Церкви відкритих мультикультурних суспільств» викликає низку запитань. Автор розглядає мультикультуралізм як нову історичну реальність, що потребує канонічного осмислення, однак сам термін залишається радше описовим, ніж чітко окресленим. Мультикультуралізм у сучасній політичній теорії є суперечливою концепцією: з одного боку, він декларує рівність культур і відкритість простору, з іншого – часто призводить до фрагментації суспільства та закріплення ідентичностей у паралельних спільнотах. Якщо імперська модель загрожувала надмірною централізацією, а етнічна – звуженням церковності до національної матриці, то мультикультурна перспектива може нести ризик релятивізації самої еклезіологічної єдності, перетворюючи Церкву на одну з багатьох культурних опцій у «ринку ідентичностей». У цьому сенсі напруга між універсальністю церковної койнонії та плюралістичною логікою мультикультуралізму потребує глибшого богословського прояснення, ніж те, що подається у статті.

Друга частина праці «Православна діяхронічна контрпропозиція поняттю «національна церква»: автокефальна церква» присвячена процесу трансформації автокефальної церкви в національну та тим богословсько-канонічним зсувам, які супроводжують цю еволюцію. У цьому тексті Григорій

Папатомаc зосереджується не на зовнішніх юрисдикційних конфліктах, а на внутрішній зміні способу мислення про церковну ідентичність. Його аналіз спрямований на виявлення того, як історично сформована категорія автокефалії, що первісно мала функціональний і територіальний характер, поступово набуває національного змісту і починає ототожнюватися з етнічною спільнотою.

Коротко зміст статті можна окреслити як спробу простежити перехід від апостольського принципу «церкви місця» до моделі, яку автор означає як «церква атрибутивна». Під «місцем» розуміється конкретний євхаристійний простір, пов'язаний із визначеною територією та очолюваний єпископом, тоді як «атрибут» позначає додаткову характеристику – насамперед національну, культурну чи мовну, – що поступово стає визначальною ознакою церковної самоідентифікації. У цьому зсуві митрополит Григорій вбачає не лише соціологічний процес, а й глибоку еклезіологічну трансформацію, яка впливає на розуміння меж Церкви, її помісності та способу існування в історії.

Проблематика статті безпосередньо пов'язана з модерною добою формування національних держав і зростанням національної самосвідомості, що неминуче позначилося на православному світі. Автор показує, як автокефалія, яка в канонічній традиції означала адміністративну самостійність у межах певного простору, починає інтерпретуватися як вираження національного суверенітету. Наслідком стає поступова підміна територіального принципу етнічним, що, на думку автора, спотворює первісну апостольську модель організації Церкви. Такий аналіз набуває особливої ваги в контексті сучасних церковних процесів у країнах із виразним національним чинником, зокрема в Україні, де поняття автокефалії нерідко розглядається крізь призму державності й національної ідентичності.

Текст переконливо демонструє, що націоналізація автокефалії не є нейтральним історичним явищем, а має глибокі богословські наслідки. Автор уважно розмежовує «місце» як онтологічну категорію церковного буття і «атрибут» як вторинну ознаку, яка не може визначати природу Церкви. Такий концептуальний апарат дозволяє чітко виявити момент зміщення акцентів і показати, як церковний простір починає мислитися не як територія служіння, а як культурно-національний простір належності. У цьому полягає одна з найсильніших інтелектуальних інтуїцій

статті: вона дає змогу побачити національний фактор не лише як зовнішній вплив, а як чинник, що здатний змінити саму логіку еклезіологічного мислення.

Водночас аргументація подекуди виглядає надто нормативною щодо історичних процесів. Національний чинник постає переважно як деформація, тоді як його роль у збереженні церковної традиції в умовах імперського чи тоталітарного тиску залишається менш розкритою. Крім того, протиставлення «місця» й «атрибуту» окреслено доволі чітко на рівні понять, однак не завжди достатньо деталізовано на рівні конкретних канонічних механізмів, які могли б урівноважити ці виміри в реальному церковному житті. Через це виникає враження, що історична складність процесу редукується до схеми, де один вектор є майже однозначно негативним.

Попри ці застереження, друга стаття становить важливий теоретичний вузол усього збірника. Вона поглиблює розмову про трансформацію церковної самосвідомості й створює концептуальні передумови для подальшого аналізу явищ, які виникають тоді, коли атрибутивна логіка починає домінувати над територіальною. Саме на цьому тлі наступні частини книги набувають більшої зрозумілості, оскільки розглядають уже конкретні наслідки описаного еклезіологічного зсуву.

Третя частина книги «Опозиційні відносини між помісною церквою та церковною “діаспорою”» тематично продовжує розпочату раніше розмову про трансформацію еклезіологічного мислення, проте зосереджується вже на феномені так званої «діаспори» як канонічної та богословської проблеми. У цій статті митрополит Григорій аналізує становлення і закріплення поняття, яке сьогодні сприймається як майже самоочевидне, але з погляду класичної територіальної еклезіології виглядає суперечливим.

Автор виходить із того, що термін «діаспора» в церковному вжитку означає юрисдикційне піклування про вірних поза межами «власної» території помісної церкви. Однак таке розуміння, на його думку, репрезентує вже змінену логіку церковного простору, де пріоритет надається не місцю як євхаристійній повноті, а походженню чи культурній належності вірних. У результаті виникає ситуація, коли на одній території співіснують кілька паралельних церковних структур, кожна з яких апелює до свого «етнічного» чи національного контингенту. Папатомає розглядає це явище не лише як адміністративну аномалію, а як симптом глибшого

еклезіологічного зсуву, що став наслідком перетікання від «церкви місця» до «церкви атрибутивної».

Проблематика статті має безпосередню актуальність у світлі сучасних міграційних процесів і розбудови православних громад у Західній Європі, Америці та Австралії. Питання, чи є «діаспора» тимчасовим пастирським компромісом, чи новою нормою церковного буття, залишається відкритим і сьогодні. Для українського контексту ця тема також є значущою, оскільки мільйони вірних опинилися поза межами держави, і питання їх канонічного статусу набуває практичного виміру.

Текст вирізняється концептуальною чіткістю та послідовністю аргументації. Автор уміє показати, що йдеться не лише про організаційні труднощі, а про зміну способу мислення, в якому церковний простір починає визначатися через людський чинник, а не через територіальну єдність єпископату. Такий підхід дозволяє побачити внутрішню логіку мультиюрисдикційності й поставити під сумнів її богословську виправданість.

Стаття органічно вписується в логіку збірки, конкретизуючи ті процеси, що були окреслені в попередніх частинах. Вона переводить дискусію в площину практичних наслідків атрибутивного мислення і тим самим готує підґрунтя для подальших роздумів про співтериторіальність, юрисдикційні конфлікти та канонічні шляхи їх подолання.

Четверта частина книги «Епоха метаклезіології» тематично завершує еклезіологічний блок, присвячений трансформації просторового мислення у православ'ї, і безпосередньо апелює до проблеми співтериторіальності та множинності юрисдикцій в одному місці. У цій статті Григорій Папатомає переходить від аналізу понять «місця», «атрибуту» й «діаспори» до розгляду конкретного феномена – паралельного існування кількох єпископських структур на одній території як виклику для канонічної традиції.

Текст зосереджений на виявленні розриву між класичною нормою – один єпископ в одному місці – і сучасною практикою, що допускає багаторівневу юрисдикційну мозаїку. Автор уважно реконструює історичні передумови цієї ситуації, показуючи, як поєднання національного чинника, міграційних процесів та адміністративних рішень помісних церков призвело до фактичного узаконення співтериторіальності.

Він наполягає, що таке становище не можна розглядати як нейтральну адаптацію до обставин, адже воно змінює сам спосіб існування церковної єдності, переводячи її з онтологічного рівня на площину координації автономних структур.

Проблематика статті має особливу вагу в сучасному православному світі, де питання першості, апеляційних повноважень і меж канонічної території нерідко пов'язуються з реальним накладанням юрисдикцій. Для України ця тема звучить особливо гостро, оскільки історичні й новітні події спричинили співіснування різних церковних центрів, що апелюють до одного й того самого простору. У цьому контексті міркування Григорія Папатомаса виходять за межі теоретичного аналізу й торкаються живої церковної практики.

Аргументація автора відзначається концептуальною послідовністю. Він переконливо демонструє, що співтериторіальність не є лише дисциплінарним відхиленням, а свідчить про глибшу кризу еклезіологічного саморозуміння. Його увага до канонічних джерел і прагнення повернутися до принципу єдності єпископату на визначеній території формують чітку нормативну позицію, яка здатна стимулювати подальшу дискусію.

Разом із тим у тексті відчувається певна напруженість між історичним ідеалом і сучасною складністю. Автор наполягає на несумісності співтериторіальності з класичною моделлю, але менше уваги приділяє можливим перехідним формам або механізмам поступового подолання вже наявної багат шаровості. Через це постає питання, яким чином запропонована норма може бути реалізована без нових конфліктів у середовищі, де множинність юрисдикцій уже стала фактом.

П'ята частина книги «Різні юрисдикційно-канонічні компетенції Вселенського патріархату» присвячена осмисленню канонічних компетенцій Константинопольського престолу та історичній еволюції його місця в системі міжправославних відносин. У цьому тексті митрополит Григорій звертається до корпусу канонів і практики першого тисячоліття, прагнучи показати, що особлива роль Константинополя має не випадковий чи політичний характер, а ґрунтується на певній еклезіологічній логіці, пов'язаній із принципом першості та координації церковного життя.

Стаття зосереджена на розгляді апеляційних прав, можливостей надання автокефалії та меж втручання в справи інших помісних церков. Автор реконструює історичні підстави цих повноважень, підкреслюючи, що вони виникли в конкретному імперському контексті, але зберегли значення і після його зникнення. У цьому зв'язку Константинопольський патріархат постає як інстанція, покликана забезпечувати канонічну рівновагу в умовах кризи або розриву між помісними церквами.

Проблематика статті безпосередньо стосується сучасних міжправославних конфліктів, зокрема ситуації довкола української автокефалії. Питання про те, чи має Вселенський патріарх право приймати апеляції від єпископів інших юрисдикцій або ініціювати надання автокефалії без консенсусу всіх помісних церков, залишається предметом гострої дискусії. У цьому контексті стаття Григорія Папатома пропонує чітко артикульовану позицію, що спирається на канонічну традицію і прагне показати внутрішню послідовність дій Константинополя.

Аргументація автора відзначається глибоким знанням джерел і вмінням поєднувати історичний аналіз із системним баченням церковної структури. Він переконливо демонструє, що першість честі не зводиться до символічної функції, а передбачає певні відповідальності й інструменти дії. Така інтерпретація дозволяє розглядати Вселенський престол як чинник стабілізації, а не лише як один із рівноправних центрів.

Водночас у тексті відчутна тенденція до розширювального тлумачення канонічних норм, що може викликати заперечення. Історичні обставини, в яких формувалися відповідні канони, істотно відрізнялися від сучасного багатопольярного православного світу, і не завжди очевидно, що їх можна безпосередньо екстраполювати на нинішні конфлікти. У випадку «українського питання» постає також проблема сприйняття: навіть якщо певні дії мають канонічне обґрунтування, їх ефективність залежить від прийняття іншими церквами. Автор приділяє більше уваги юридичній стороні компетенцій, ніж еклезіологічному механізму досягнення реальної згоди, без якої канонічне рішення може залишитися формально правильним, але фактично розділяючим. Попри це, п'ята стаття є одним із

ключових текстів книги, оскільки виводить розмову з рівня внутрішньої трансформації еклезіологічного мислення на рівень міжцерковної відповідальності.

Шоста частина «Відкритий церковний комунітаризм: змішані шлюби й конверсія дорослих» тематично відрізняється від попередніх текстів, оскільки переносить увагу з питань юрисдикції та структури на площину конкретної церковної практики. У цій статті автор аналізує феномен міжконфесійних і міжрелігійних шлюбів у сучасному мультикультурному середовищі, намагаючись поєднати канонічну норму з реальністю соціальних змін.

Автор простежує історію ставлення Церкви до змішаних шлюбів, показуючи, що суворість заборон поступово поступалася більш гнучким підходам у ситуаціях, коли йшлося про збереження віри та єдності сім'ї. Зрештою проблема змішаних шлюбів розглядається як лакмусовий папірець ширшого питання: якою мірою Церква здатна залишатися вірною своїй ідентичності, не ізолюючись від суспільства.

Актуальність статті зумовлена очевидними демографічними й культурними змінами, які торкаються майже всіх православних спільнот, зокрема тих, що існують у діаспорі. Змішані шлюби перестали бути винятком і дедалі частіше стають нормою, що вимагає від пастирів конкретних рішень, які неможливо звести до абстрактної теорії. Для українського церковного середовища, особливо в умовах масової міграції, ця тема також набуває практичного виміру.

Авторові вдається переконливо показати, що канонічна традиція не є статичним кодексом, а передбачає внутрішній простір для розсудливості. Завдяки цьому стаття вписується в загальну логіку книги, демонструючи, що навіть у сфері сімейного життя йдеться про глибші еклезіологічні принципи.

Водночас певна напруга виникає у спробі окреслити межі допустимого. Автор акцентує на потребі збереження православної ідентичності, проте не завжди достатньо конкретизує критерії, за якими ікономія має застосовуватися, щоб не перетворитися на норму. У сучасному контексті, де культурні межі стають дедалі розмитішими, така невизначеність може призводити до різночитань на практиці. Тому питання про баланс між принципом і адаптацією залишається відкритим.

Шоста стаття надає збірнику додаткової глибини, оскільки демонструє, що канонічні «аморфеми» проявляються не лише в юрисдикційних конфліктах, а й у щоденних пастирських рішеннях. Вона розширює горизонт дискусії, показуючи, що трансформації церковного мислення мають безпосередній вплив на життя конкретних людей і спільнот.

Сьома частина книги «Криза та кризи в Православній Церкві» має узагальнювальний характер і присвячена осмисленню внутрішньої кризи сучасного православ'я в її онтологічному та канонічному вимірах. У центрі цієї статті перебуває не абстрактне міркування про напруження в міжправославних відносинах, а окреслення конкретних симптомів кризи, які, на думку автора, вказують на ураження самого способу буття Церкви. Йдеться про релігізацію та ідеологізацію православ'я, коли церковна свідомість підмінюється світоглядними чи політичними програмами, про відродження етнофілетичних схем мислення та про різні форми фундаменталізму, що замикають церковне життя в межах самодостатньої ідентичності. У такій перспективі криза постає не як сукупність окремих конфліктів, а як «криза криз», тобто стан, у якому спотворюється онтологічний вимір церковної койнонії.

Автор послідовно наголошує, що канонічна традиція є формою вияву цього онтологічного буття, тому її викривлення має наслідки, які виходять за межі дисциплінарних суперечок. За його логікою, втрата чутливості до природи Церкви відкриває простір для перетворення православ'я на ідеологію або культурний маркер, що руйнує внутрішню єдність. У світлі нинішньої фрагментації православного світу така постановка питання набуває особливої ваги, оскільки дозволяє побачити за юрисдикційними суперечностями глибший духовно-еклезіологічний вимір.

Водночас автор не обмежується діагностикою. Одним із можливих шляхів подолання кризи він вбачає прийняття загальноцерковних адміністративних рішень, спрямованих на відновлення повноцінної койнонії. Такий підхід поєднує онтологічний аналіз із конкретно інституційною перспективою і підкреслює відповідальність усієї Церкви за власну єдність. Водночас запропоноване рішення, будучи концептуально зрозумілим, потребує подальшого уточнення щодо

механізмів його реалізації в умовах глибоких розбіжностей між помісними церквами. Попри це, стаття органічно завершує книгу, підводячи читача до усвідомлення, що канонічні «аморфемі» не є випадковими викривленнями, а сигналами про потребу глибокого переосмислення еклезіологічних засад.

Підсумовуючи розгляд книги «Канонічні аморфемі», варто відзначити її внутрішню концептуальну цілісність попри жанрову строкатість. Усі розглянуті теми постають не ізольовано, а як прояви ширшого процесу зміни еклезіологічної оптики. З огляду на аргументаційну насиченість та здатність поєднувати історичний і системний підхід, книга справляє враження ґрунтовного й добре продуманого дослідження. Вона не обмежується описом явищ, а пропонує інтерпретаційну рамку, яка дозволяє інакше побачити усталені категорії церковного права. Водночас текст не зводиться до суто академічної вправи: він має виразну проблемну спрямованість і звернений до актуальних викликів, що стоять перед Православ'ям у XXI столітті. Саме поєднання концептуальної глибини з практичною релевантністю визначає його наукову цінність.

Перспективи використання цієї праці є досить широкими. У навчальному процесі вона може слугувати матеріалом для курсів із канонічного права та сучасної еклезіології, оскільки пропонує не лише виклад норм, а й аналіз їхньої історичної динаміки. У науковому дискурсі книга здатна стимулювати подальші дослідження щодо природи автокефалії, першості та територіальності, особливо в контексті новітніх міжцерковних конфліктів. У просвітницькій площині вона може сприяти більш виваженому й аргументованому обговоренню складних церковних питань, які часто редукуються до політичних гасел або спрощених схем.

Загальне враження від збірника визначається поєднанням сміливості постановки проблем із дисциплінованістю канонічної аргументації. Автор послідовно відстоює нормативний ідеал церковної єдності та територіальної цілісності, намагаючись забезпечити еклезіологію від редукції до етнічних чи адміністративних критеріїв. Разом із тим подекуди відчувається певна напруга між високим теоретичним стандартом і складністю сучасної реальності, яка не завжди вписується у чіткі схеми.

У підсумку «Канонічні аморфеми» постають як інтелектуально насичена й богословськи амбітна праця, що не лише діагностує напруження в сучасному православ'ї, а й окреслює принципові орієнтири для їх осмислення. Книга не пропонує простих рішень, проте спонукає до глибшого розуміння природи церковної єдності та відповідальності канонічного мислення за збереження цієї єдності в умовах історичних змін.